

МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ*

Дмитро Терлецький,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного пра-
ва Одеської національної юридичної
академії

Функціональне розуміння конституційних положень**

Конституція України закріпила положення про включення міжнародних договорів до системи національного законодавства, але досі відсутні концептуальні дослідження, які поєднували б теоретичні та практичні аспекти цієї проблеми. Наявні дослідження присвячені окремим питанням або мають галузевий характер, або містять тільки теоретичний аналіз [1].

Такі дослідження переважно обминають практичні питання, обумовлені дією в українській конституційній державі міжнародних договорів, що має забезпечувати їх практичну цінність.

Будучи згідно зі ст. 9 Основного Закону частиною національного законодавства чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства (ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV). Цими положеннями, видається, передусім створюються засади для безпосереднього застосування таких міжнародних договорів у національно-правовому просторі України. Тобто, як вірно вказує В. Г. Крохмаль: «...міжнародні договори складають не тільки міжнародні зобов'язання України (зобов'язання за міжнародним правом), а й імперативне право, на підставі якого особи, підпорядковані її юрисдикції, можуть набувати суб'єк-

тивні права та обов'язки та висувати вимоги перед судом» [2].

Слід зазначити, що науково-прикладна проблема безпосередньої дії норм міжнародного права має в літературі прямо протилежне вирішення. Так, П. Ф. Мартиненко зазначає, що «конституційна формула інкорпорації чинних для України міжнародних договорів до національного законодавства України презюмує їх прямі юридичні наслідки у внутрішньодержавних стосунках...» [3]. З іншого боку, в літературі послідовно обґрунтовується протилежна позиція, за якою «норми міжнародного права не можуть безпосередньо регулювати внутрішньодержавні відносини, не можуть самі по собі породжувати права та обов'язки для суб'єктів національного права» [4].

Прихильники безпосередньої дії (І. П. Бліщенко, М. М. Солнцева) та її категоричні супротивники (В. Г. Буткевич, С. В. Черниченко) розходяться не тільки в підході до ролі міжнародно-правових норм, а й, що є важливішим, у розумінні такого явища як безпосереднє застосування. Цікавою у цьому плані є позиція І. І. Лукашука, який, підкреслюючи, що «...норми міжнародного права стають частиною правової системи Росії лише завдяки відповідній нормі Конституції», вважає, що «поняття «безпосередня» дія або «застосування» має умовний характер» [5]. Не погоджуючись з висловленою думкою В. В. Гаврилов пропонує акцентувати увагу на функціональному призначенні конституційних положень про включення міжнародно-правового елемента до правової системи, відповідно до якого міжнародні договори і звичаї, разом з актами національного законодавства, повинні сприйматися і використовуватися як безпосередні джерела правових норм, що

* Рекомендовано до друку кафедрою конституційного права Одеської національної юридичної академії.

** Внутрішню рубрикацію тексту (підзаголовки) здійснено редакцією.

регламентують поведінку фізичних, юридичних осіб, державних і суспільних органів і організацій країни [6].

Саме такий функціональний «наголос» видається доречним та необхідним при аналізі ст. 9 Конституції України, що наразі не заперечує проти сприйняття дозволу з боку держави на включення міжнародно-правових норм до своєї правової системи як обов'язкової передумови їх дії в державі — безпосереднє застосування не повинно тлумачитися як дія норм міжнародного права поза конституційними засадами та вимогами національного права та всупереч їм. Слід підкреслити також, що в Україні міжнародно-договірні норми співвідносяться та взаємодіють не тільки з поточним, а й з конституційним законодавством, що поряд із Конституцією України включає й «...сукупність конституційних законів (існуючих в Україні фактично), інших нормативно-правових актів, що приймаються уповноваженими суб'єктами та мають конституційний характер» [7].

Функціональне розуміння конституційних положень черговий раз зумовлює необхідність чіткого розрізнення двох понять: створюваного державою права і права, що застосовується у цій державі. Очевидним є, що друге поняття є складнішим і ширшим за перше, оскільки поряд із власним правом держави воно охоплює і міжнародно-правові норми, що визнані державою та застосовуються в державі, а також норми права іноземних держав. Наведене розмежування пояснює існування складних нормативних системоконплексів — кожна нормативна складова такого комплексу зберігає свою самостійність і системну приналежність, — що регламентують відношення у сферах спільного регулювання різних систем права. Відповідно, безпосереднє застосування норм міжнародного та іноземного права визначається їх регулятивним призначенням і можливе лише у випадках, передбачених національним, передусім конституційним, законодавством держави.

У той самий час право — як створюване державою, так і застосовуване в державі — не слід ототожнювати із законом, який може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рів-

ність особи. Згідно з ч. 1 ст. 8 Основного Закону в Україні визнається і діє принцип верховенства права. «Одним з проявів верховенства права, — підкреслюється у п. 4.1 рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання), — є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори... які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України». Реалізація принципу верховенства права також вимагає від держави, якщо визнавати її конституційною чи такою, що прагне до такого статусу, втілення верховенства права у правотворчу та правозастосовну діяльність.

При цьому в літературі вже традиційним є акцент на застосування норм міжнародного права в національно-правовій сфері. Однак В. Н. Денисов, розділяючи дію та застосування міжнародного права, наголошує на необхідності вирішення складної проблеми дії міжнародного права (!) у внутрішньому праві України [8]. Більш детально ця теза розкрита С. Ю. Марочкіним, який вважає, що «теоретичному, законодавчому та практичному засвоєнню підлягає концепція дії, а не лише застосування норм міжнародного права». Обґрунтовуючи запропоновану позицію російський дослідник зазначає, що «норми міжнародного права впливають на всі елементи правової системи (законодавство, практику, ідеологію, доктрину тощо), звідси і форми їх життя у внутрішньодержавній сфері є різноманітними та не обмежуються лише рамками правозастосовних владних рішень: інформаційна дія, вплив на визначення підсудності та застосованого права, їх виконання та дотримання, норми міжнародного права як засіб правової аргументації, тлумачення норм, застосування, вплив норм на правотворчу діяльність тощо» [9].

Правова система та її складові

Тут варто констатувати відсутність єдиного підходу щодо визначення правової системи та її складових. Так, на думку Ю. О. Тихомирова, національна правова система включає принципи права, правотворчість та правозастосування, всю сукупність правових актів та норм [10]. В. К. Бабаєв вважає, що правова система є ширшою за право і включає правову науку, правові поняття, правові принципи, правову культуру, правову політику, право та законодавство, що його виражає, правовідносини, юридичну практику, юридичну техніку [11]. Одночасно досить поширеним залишається розуміння правової системи як сукупності права, праворозуміння та правозастосування. Так, С. С. Алексєєв вказує, що правову систему складають право, юридична практика та панівна правова ідеологія [12].

Гадаємо, що найбільш прийнятним є підхід, за якого правова система розглядається одночасно в статичному та динамічному аспектах. У статичній правова система виступає як сукупність юридичних норм, принципів, інститутів (нормативна складова); сукупність правових установ (організаційна складова); сукупність правових поглядів, ідей, уявлень (ідеологічна складова). В динаміці ж правова система сприймається через ті процеси, що надають їй рухомості: правотворчість, реалізація права, включаючи виникнення, зміну, припинення правовідносин, правове мислення тощо [13].

Втім незалежно від підходу, якого слід дотримуватися при визначенні правової системи, природно постає запитання: до якої складової правової системи належать міжнародні договори? Їх віднесення саме до національного законодавства викликає багато нарікань. Проти такого змішування міжнародного та національного права виступають достатньо дослідників, підкреслюючи, що міжнародні норми не можуть бути частиною національного законодавства [14]. Проте чи можуть міжнародні договори України бути джерелами юридично обов'язкових для суб'єктів національного права норм, не входячи при цьому до системи національного законодавства України, кажу-

чи точніше, — до її нормативної системи? Гадаємо, що ні! До нормативної системи країни повинні входити всі юридично обов'язкові для суб'єктів національного права норми.

Прагнення пов'язувати джерела права тільки з вираженням волі держави, поширене в загальній теорії права, значною мірою є застарілим. У зв'язку з цим С. Ю. Марочкін доречно пропонує розуміти під джерелами права у правовій системі Росії зовнішню форму норм національного права, а також норм міжнародного та іноземного права, що діють у країні з санкції держави [15]. Доцільно також навести думку Н. М. Раданович, яка вважає, що «...конституційне формулювання про входження міжнародних договорів до складу саме національного законодавства, а не правової системи дозволяє... точніше визначити статус міжнародного договору, а відповідно і розширити зміст поняття «національне законодавство», причому таким чином, аби розуміти під ним систему всіх джерел права даної держави. Таке розуміння системи законодавства, — зазначає Н. М. Раданович, — дає змогу порівнювати юридичну силу відповідних норм міжнародних договорів і норм національного права як джерел однієї правової системи» [16].

Погоджуючись із такою позицією варто зауважити таке. Норми схвалені парламентом міжнародних договорів після надання згоди на їх обов'язковість для України не перестають бути нормами міжнародного права, вони не перетворюються на норми національного права, а тому складають відособлений масив, який не зливається з масивом власне національного законодавства України. Як справедливо констатує В. Є. Скомороха, «...ставши частиною національного права України, відповідна норма договору не трансформується в нову національну норму України, а реалізується самостійно, в окремих випадках — разом із прийнятим внутрішньодержавним правовим актом» [17].

Отже, норми міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не втрачаючи своєї міжнародно-правової природи, діють та породжують правові наслідки в україн-

ській конституційній державі поряд із нормами національного права. Таке застереження, підкреслюючи правову природу міжнародно-договірних норм, передбачає їх застосування та тлумачення відповідно до наявних часових, просторових меж відповідного міжнародного договору. Аналогічну позицію з цього приводу викладено в роз'ясненні Президії Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики розгляду справ за участю іноземних підприємств і організацій» від 31.05.2002 р. № 04-5/608. Зокрема у п. 4 роз'яснення зазначається, що «господарський суд, застосовуючи норми міжнародного договору, визначає дію цих норм у часі та просторі відповідно до вимог розділу 2 частини III Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. У застосуванні норм міжнародного договору господарський суд виходить з того, що тлумачення міжнародних правил здійснюється у порядку, визначеному розділом 3 частини III названої Конвенції».

Обґрунтовуючи доречність конституційного формулювання, Н. М. Раданович так само звертається до категорії правової системи, що цілком узгоджується із запропонованою нею методологічною основою національної імплементації міжнародних договорів про права людини як процесу взаємного впливу двох правових систем та дозволяє констатувати наслідки цього впливу на інші — крім нормативної — складові правової системи [18].

Застосування практики Європейського суду з прав людини

Сприйняття міжнародних договорів як частини конституційного та поточного законодавства вимагає вироблення інших підходів до питання про систему джерел права, визначення їх ієрархічної співупорядкованості.

Так, наприклад, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Перший та низку інших протоколів до неї (далі — Конвенція), Україна одночасно визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини з питань тлумачення та застосування її положень. І це є цілком виправданим, «оскільки справж-

ній смисл багатьох норм Конвенції, сформульованих здебільшого в надто абстрактній, часто оціночній формі, конститується, з'ясовується лише після їх тлумачення і застосування в рішеннях суду» [19]. В результаті, як слушно стверджує М. П. Орзіх, «...в Європі фактично склалася норма звичаєвого міжнародного права, згідно з якою сукупність рішень Європейського суду з прав людини розглядається як європейське прецедентне право в галузі захисту прав людини та основних свобод» [20].

Дотепер теза про те, що судовий прецедент не є джерелом права в Україні уявлялася практично незаперечною. Водночас згідно з Кодексом адміністративного судочинства України, регулюючий вплив якого поширюється і на конституційні правовідносини, суд при вирішенні справи застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини (ч. 2 ст. 8). При цьому одним із пріоритетних завдань при здійсненні судочинства судами загальної юрисдикції було проголошено узгодження судових рішень з нормами Конвенції, рішеннями Європейського суду з прав людини та іншими міжнародними угодами, ратифікованими Україною. Тобто суди повинні застосовувати у своїх рішеннях не тільки норми Конвенції, а й рішення Європейського суду з прав людини, в яких надається тлумачення Конвенції.

Характерним у плані прагнення законодавчо врегулювати застосування практики Європейського суду з прав людини є Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV (далі — Закон про виконання), відповідно до якого судам надається право застосовувати при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини саме як джерела права (ст. 17). Однак актуальний та прогресивний характер зазначеного положення фактично нівелюється до декларативного рівня через повну відсутність зрозумілого механізму застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні судочинства — Закон про виконання містить положення лише що-

до порядку посилання на Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини.

Природно, що врахування судами при здійсненні судочинства рішень Європейського суду з прав людини або в контексті Закону про виконання — їх застосування як джерел права, не стільки вимагає вирішення організаційно-методичних питань, скільки передбачає сприйняття суддями міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції в контексті рішень Європейського суду з прав людини (адже застосування Конвенції значною мірою трансформувалося в застосування прецедентного права Європейського суду з прав людини, вирішальна роль в якому належить національним органам правосуддя [21]) як складової національного конституційного та поточного законодавства та в більш широкому розумінні — правової системи України.

Принципово, що законопроект «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.09.2005 р. (реєстровий № 7261), закріплюючи положення щодо застосування в Україні Конвенції та рішень Європейського суду з прав людини, також передбачав впровадження європейських стандартів прав людини як обов'язкового елемента правової освіти спеціалістів, професійна діяльність яких пов'язана з правозастосуванням, а також із триманням людей в умовах позбавлення свободи (ст. 20). Тобто поряд із включенням до національної адміністративної практики передбачалося опосередковане включення Конвенції та рішень Європейського суду з прав людини до ідеологічної складової правової системи України. Однак ухвалена редакція Закону про виконання замість закріплення зазначених положень зобов'язує Кабінет Міністрів України вжити заходів та, у разі необхідності, внести пропозиції до Верховної Ради України щодо включення питань оволодіння положеннями Конвенції та практики Європейського суду з прав людини певними категоріями спеціалістів (п. 2 Прикінцевих положень Закону про виконання).

Правові засади імплементації міжнародних договорів

Проте включення до нормативної системи конституційної української держави міжнародних договорів потребує як розширення змісту поняття «національне законодавство», причому таким чином, аби розуміти під ним систему усіх джерел права, що застосовуються в державі, так і вироблення інших підходів до визначення поняття «джерело права». Розрізняючи поняття «застосування» і «дія» міжнародних договорів в Україні, ми наголошуємо на беззаперечному впливові міжнародно-договірних норм на правову систему України загалом, включаючи її нормативну, організаційну, ідеологічну складову та процеси, що надають їй рухомості.

Очевидним є, що у конституційній імплементації міжнародних договорів із самого початку було закладено певну неузгодженість та суперечливість: Конституцією України не були врегульовані належним чином питання співвідношення юридичної сили власне національного законодавства та включених до його системи міжнародних договорів, їх ієрархічного співупорядкування. Закріплене ч. 2 ст. 9 Основного Закону застереження щодо укладання міжнародних договорів, що суперечать Конституції України, дозволяє передусім констатувати неприпустимість укладання міжнародного договору до внесення відповідних змін до Конституції України, що, втім, не виключає взагалі такої ймовірності. При цьому конституційно-захисний вплив зазначеного правила не стосується міжнародних договорів, укладених до ухвалення Конституції України. В цілому правовий статус міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких була надана до набрання чинності Основним Законом, залишився цілком невизначеним.

Так само досить недосконалою та суперечливою є конкретизація закріплених Конституцією України правових засад імплементації міжнародних договорів у конституційному законодавстві України, зокрема в Законі України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV (далі — Закон

про міжнародні договори), неврегульованою залишилася значна кількість принципів питань. Так, було проігноровано необхідність встановлення механізму застосування міжнародних договорів України, включених до системи національного законодавства, зокрема відсутній вичерпний перелік юридичних умов, за наявності яких міжнародні договори застосовуються в конституційній українській державі безпосередньо. Очевидно, що, виходячи з буквального розуміння змісту ч. 1 ст. 19 Закону про міжнародні договори, до таких юридичних умов слід віднести передусім надання згоди на його обов'язковість саме Верховною Радою України.

При цьому Закон про міжнародні договори слідом за Конституцією України поділяє міжнародні договори України на дві категорії: 1) міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що включаються до системи національного законодавства; 2) міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана іншим, ніж Верховна Рада України, органом, що до системи національного законодавства не включаються.

Інакше кажучи, без надання згоди Верховної Ради України жоден міжнародний договір не стає та не може стати частиною національного законодавства. Відповідно, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана іншим, ніж Верховна Рада України, органом, до системи національного законодавства не включаються, в порядку, встановленому для його норм, не застосовуються, а отже, не можуть безпосередньо застосовуватися суб'єктами національного права, у тому числі органами державної влади.

Втім закріплене ч. 2 ст. 19 Закону про міжнародні договори, формулювання колізійної норми, а саме: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору», — не узгоджується зі змістом ч. 1 цієї самої статті, оскільки фактично не стільки встановлює правило вирішення колізій, скільки вказує на можливість та припустимість

безпосереднього застосування міжнародних договорів усупереч Конституції України.

Така суперечність має, як уявляється, принципове значення та свідчить про відсутність узгодженого підходу щодо включення міжнародних договорів до системи національного законодавства, визначення їх ієрархічного положення. Варто нагадати, що ч. 2 ст. 19 Закону про міжнародні договори в удосконаленому вигляді відтворює положення ч. 2 ст. 17 Закону України «Про міжнародні договори України» від 22.12.1993 р. № 3767-XII, що оцінювалося неоднозначно.

Справа в тому, що Конституція України не сприйняла положення про пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права, що містилося в Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р., відтворене згодом в преамбулі Закону України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10.12.1991 р. № 1953-XII, обмеживши їх дію сферою зовнішньополітичної діяльності. Зазначаючи у зв'язку з цим, що «положення частини другої статті 17 Закону від 22 грудня 1993 року... не узгоджуються з положеннями статті 9 Конституції України, яка не визнає примату міжнародного права», В. Є. Скомороха погоджувався [22] з В. Ф. Опришком, який наголошував на усуненні цих розбіжностей або шляхом узгодження змісту вказаного Закону з Конституцією України, або шляхом внесення до неї відповідних змін [23].

Але в новій редакції Закону про міжнародні договори зазначені зауваження були враховані лише частково — юридично некоректне формулювання «...міжнародним договором України, укладення якого відбулось у формі закону...», замінено на «...міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку...». Натомість дію колізійної норми поширено на всі міжнародні договори України. Так, Н. М. Сергієнко, констатуючи розширення сфери застосування так званого правила виключності, суть якого до прийняття Закону про міжнародні договори в новій редакції полягала у перевазі норм

міжнародного договору перед нормами національного закону в разі суперечності в регулюванні суспільних відносин, зазначає, що «на сьогодні правило «виключності» поширюється на всі міжнародні договори України за умови суперечливого регулювання правовідносин національними актами законодавства та міжнародним договором» [24]. Однак погоджуватися зі схвальною оцінкою зазначених змін означало б схвалювати очевидну невідповідність та суперечність положенням Конституції України. Скористатися на практиці закріпленим ч. 2 ст. 19 Закону про міжнародні договори правилом, наприклад стосовно міжнародного договору України, згода на обов'язковість якого надана Президентом

України, не порушивши при цьому Конституції неможливо, оскільки такий міжнародний договір України не є частиною національного законодавства і не застосовується у порядку, передбаченому для його норм.

Позиція, яку ми обстоюємо, жодним чином не заперечуючи проти обов'язковості сумлінного дотримання Україною всіх міжнародних договорів, укладених належним чином, передбачає, що міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана іншим, ніж Верховна Рада України, органом, не здійснюють безпосереднього регулювання, а потребують вчинення низки імплементаційних заходів, зокрема правотворчих, з метою їх належної реалізації.

ПРИМІТКИ

1. Баймуратов М. О. Імплементація норм міжнародного права про свободу пересування і вибір місця проживання у право України / М. О. Баймуратов, С. В. Максименко // Право України. — 2003. — № 9. — С. 133—138; Денисов В. Н. Про особливості імплементації соціально-економічних та культурних прав у системі міжнародного права прав людини / В. Н. Денисов // Правова держава : щорічник наук. пр. — 2001. — Вип. 12. — С. 504—515; Назаренко О. А. Міжнародні договори України в системі джерел конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. А. Назаренко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2006. — 20 с.; Науменко С. В. Імплементація міжнародно-правових зобов'язань України у сфері зовнішньої міграції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11 / С. В. Науменко ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2005. — 19 с.; Шемякін О. Імплементація міжнародних норм і стандартів у сфері використання Світового океану: деякі сучасні проблеми / О. Шемякін, С. Благодельський // Право України. — 2004. — № 4. — С. 142—145.

2. Крохмаль В. Г. О юридической действительности международного договора / В. Г. Крохмаль : матер. міжнар. наук.-практ. конф. «Колізії у законодавстві України: проблеми теорії та практики». — К. : Генеза, 1996. — С. 98.

3. Мартиненко П. Ф. Конституція України і міжнародне право: аспекти взаємодії / П. Ф. Мартиненко // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 3. — С. 70.

4. Черниченко С. В. Теория международного права : в 2 т. / С. В. Черниченко. — М. : НИМП, 1999. — Т. 1: Современные теоретические проблемы. — С. 145.

5. Лукашук И. И. Нормы международного права в правовой системе России : учеб.-практ. пособ. / И. И. Лукашук. — М. : Спарк, 1997. — С. 45—46.

6. Гаврилов В. В. Теории трансформации и имплементации норм международного права в отечественной правовой доктрине / В. В. Гаврилов // Московский журнал международного права. — 2001. — № 2. — С. 58.

7. Орзих М. Ф. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право : монография / М. Ф. Орзих, А. Р. Крусян. — К. : Алерта, 2006. — С. 104—105.

8. Денисов В. Н. Міжнародне право як складова частина правової системи України / В. Н. Денисов // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом : матер. наук.-практ. конф. (жовт. 1998 р.). — К., 1998. — С. 67.

9. Марочкин С. Ю. Действие норм международного права в правовой системе Российской Федерации : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : 12.00.01; 12.00.10 / С. Ю. Марочкин ; Уральская гос. юрид. акад. — Екатеринбург, 1998. — С. 7.

10. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. — М. : НОРМА, 1996. — С. 232.

11. Бабаев В. К. Общая теория права : курс лекций / под ред. В. К. Бабаева. — Н. Новгород : Нижегородская ВШ МВД Российской Федерации, 1993. — С. 86.
12. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : БЕК, 1995. — С. 84.
13. Правовая система социализма : в 2 кн. / Ин-т государства и права АН СССР. — Кн. 1 : Понятие, структура, социальные связи / авт. кол. : А. М. Васильев, В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук [и др.] ; ред. кол. : А. М. Васильев (отв. ред.) [и др.]. — М. : Юрид. лит., 1986. — С. 39.
14. Лукашук И. И. Конституции государств и международное право / И. И. Лукашук. — М. : Спарк, 1998. — С. 64; Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики / О. О. Мережко. — К. : Таксон, 2002. — С. 298—299; Блажиевська М. В. Імплементация норм міжнародного морського права: правова теорія і практика України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11 / М. В. Блажиевська ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2005. — С. 7.
15. Марочкин С. Ю. Зазнач. праця. — С. 21.
16. Раданович Н. М. Національна імплементація міжнародних договорів щодо прав людини: загальнотеоретичне дослідження (на матеріалах впровадження конвенції про захист прав і основних свобод людини) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Раданович ; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. — Л., 2000. — С. 9—10.
17. Скомороха В. Є. Практика Конституційного Суду України як засіб імплементації європейських стандартів прав і свобод людини в Україні / В. Є. Скомороха // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 5. — С. 64.
18. Раданович Н. М. Зазнач. праця. — С. 10—11.
19. Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад їх обґрунтування [Електронний ресурс] / П. Рабінович. — Режим доступу : <http://www.eurocourt.org.ua/Article.asp?AIdx=31>
20. Орзих М. Ф. Зазнач. праця. — С. 76.
21. Гарлицкий Л. Сотрудничество и конфликт (несколько наблюдений из практики взаимодействия Европейского Суда по правам человека и национальных органов конституционного правосудия) / Л. Гарлицкий // Имплементация решений Европейского Суда по правам человека в практике конституционных судов стран Европы : сб. докл. — М. : Ин-т права и публ. политики, 2006. — С. 10.
22. Скомороха В. Є. Окремі питання імплементації норм міжнародного права і конституційна юрисдикція України / В. Є. Скомороха // Український часопис міжнародного права. — 2002. — № 1. — С. 8—9.
23. Опришко В. Ф. Питання гармонізації законодавства України з міжнародним правом та національними правовими системами / В. Ф. Опришко // Право України. — 1999. — № 8. — С. 13—14.
24. Сергієнко Н. М. Взаємодія міжнародного та національного права в практиці Конституційного Суду України / Н. М. Сергієнко // Вісник Конституційного Суду України. — 2004. — № 6. — С. 117.